अध्यायः ९

परिवारः समुदायश्च

> प्रेम धर्मश्च यथाक्रमं पारिवारिकजीवनस्य पुष्पं फलञ्च।
>
> \- तिरुवल्लुवरः

महत्त्वपूर्णः प्रश्नाः ?

१. परिवारः कुतः आवश्यकः ?

२. कः समुदायः, किञ्च तस्य अवदानम् ?

0681CH09

परिवारः

प्रायः वयं सर्वे एकस्मिन् परिवारे निवसामः। परिवारः कस्यचित् समाजस्य मौलिकः प्राचीनतमश्च एककोऽस्ति। अद्यत्वे भारतीयसमाजस्य अनेकप्रकारकाः परिवाराः सन्ति - संयुक्तात् परिवाराद् आरभ्य निजपरिवाराः। संयुक्ते परिवारे अनेकाः सन्ततिपरम्पराः भवन्ति — पितामहः, मातापितरौ, मातुलौ, भ्रातरः, भगिन्यः, भ्रातुस्पुत्राः पुत्र्यश्च।

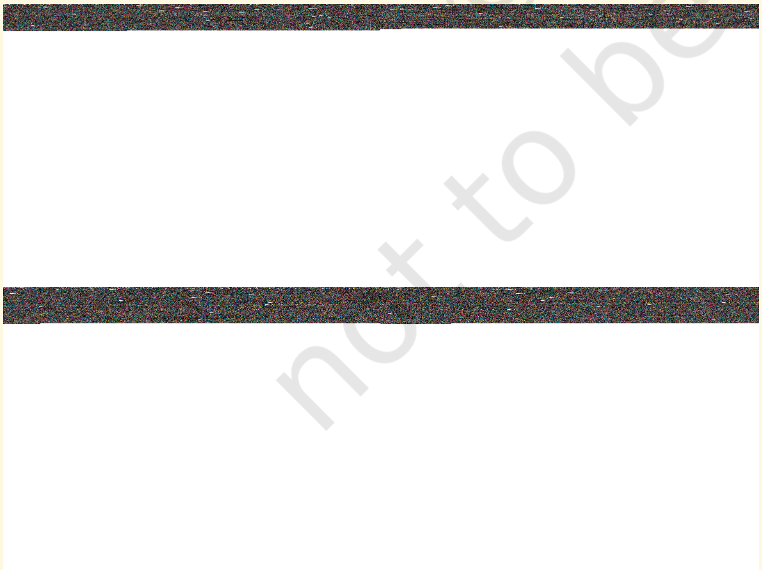

संयुक्तपरिवारस्य उदाहरणानि

© NCERT not to be republished

[redacted]

निजपरिवारस्य उदाहरणानि

अपरस्मिन् पार्श्वे, निजपरिवारः केवलं दम्पतीभ्यां तत्पुत्रपुत्रीभिरेव सीमितोऽस्ति। कदाचिच्च सन्ततयः अन्यतरो अभिभावको वा भवति।

एहि, वयम् अन्विषामः

- → भवतः/भवत्याः परिसरे कीदृशान् परिवारान् भवान् पश्यति? प्रत्येकस्य परिवारस्य संख्यया सह तेषां प्रकारान् सरण्यां सज्जयतु।
- → के प्रकाराः आधिक्येन दृश्यन्ते ? भवान्/भवती इत्थं कुतः चिन्तयति ?
- → कक्षायाः क्रियाकलापप्रसङ्गे सहपाठिनां निष्कर्षैः सह तुलनां कृत्वा चर्चयन्तु।

आङ्ग्लभाषायां पारिवारिकसम्बन्धानां वर्णनार्थं बहवः पदाः न सन्ति; प्रथमे अनुच्छेदे तेषु केचन दृष्टवन्तः। भारतीयभाषासु अधिकानि पदानि सन्ति । यथा हिन्दीभाषायां बुआ, तौ, तै, चाचा, मौसी, नाना, नानी, इत्यादयः बहवः सन्ति । केषुचित् भाषासु, यथा तमिलभाषायां, अग्रजः / भगिनी अथवा अनुजभ्राता / भगिनी इति भिन्नाः पदाः अपि सन्ति । परन्तु भारतीयभाषायां 'मातुलः' इति शब्दः कः ? अधिकांशेषु भारतीयभाषासु भवन्तः पश्यन्ति यत् एतादृशः शब्दः नास्ति! यतो हि मातुलभ्रातरः केवलं 'भ्रातरः' 'भगिन्यः' च भवन्ति । एतेन परिवारस्थानां समेषां बालानां मध्ये संहतिः दृढा भवति।

© NCERT not to be republished

एहि, वयम् अन्विषामः

→ परिचितान् आत्मीयान् गणयित्वा भवतः/भवत्याः परिवारे साकल्येन ये जनाः सन्ति, तेषाम् एकां सरणीं निर्मातु। भवतः/भवत्याः मातृभाषायां स्थानीयभाषायां वा ते परिवारस्थाः जनाः कैः नामभिः ज्ञायन्ते इति तत्र लिखतु, तेषाम् आङ्ग्लभाषायां किं नाम इत्यपि अन्विषतु। संस्कृते द्वे उदाहरणे प्रदत्ते -

नाम	संस्कृते पदम्	व्याख्यानम्
रानी	भगिनी	मातुलस्य पुत्री (स्वसृपुत्री) (अन्येषु सम्भावितेषु अर्थेषु)
समीरः	पितृव्यः	पितुः अनुजः भ्राता (तातः)

→ इदम् अवलोकयतु, प्रायः इत्थं दृश्यते यत्, भवतः/भवत्याः मातृभाषायां स्थानीयभाषायां वा यत्पदम् एकेनैव शब्देन उच्यते, तस्यैव आङ्ग्ले यथायथं वर्णयितुम् एकाधिकाः शब्दाः उपयुज्यन्ते।

भूमिका उत्तरदायित्वञ्च

परिवारस्य सदस्यानां मध्ये सम्बन्धाः प्रेम, परिचर्या, सहकार्यं, परस्परनिर्भरता च आधारिताः भवन्ति । 'सहकार्यम्' इत्यस्य अर्थः 'सहकार्यम्' इति । परिवारस्य प्रत्येकस्य सदस्यस्य अन्येषां सदस्यानां प्रति भूमिका, उत्तरदायित्वं च भवति । यथा, मातापितरौ स्वसन्ततिं सुखिनः व्यक्तिः समाजस्य उत्तरदायी सदस्याः च भवितुम् पालयितुम् उत्तरदायी भवन्ति । परन्तु अपि च, यथा यथा बालकाः वर्धन्ते तथा तथा अन्येषां परिवारजनानां साहाय्यार्थं गृहे अधिकानि दायित्वं गृह्णन्ति। मातापितरौ वा भगिनी वा भ्राता वा इत्यादयः नित्याभ्यासद्वारा बालकाः गृहजीवने भागं ग्रहीतुं शिक्षन्ति। अनेकगृहेषु बालकाः अपि काश्चन परम्पराः, व्यवहाराः च ज्ञायन्ते यत् तेषां परिवारः पुस्तिकानां यावत् अनुसृत्य आसीत्।

© NCERT not to be republished

एहि, वयम् अन्विषामः

एतान् प्रश्नान् समादधतु, कैश्चित् सहपाठिभिः सह स्वस्य उत्तरपत्रञ्च मेलयतु :

- → विपणात् किं आनेयमिति विषये भवतः/भवत्याः परिवारे कः निर्णयति?
- → भवतः/भवत्याः गृहे कः भोजनं निर्माति?
- → भवतः/भवत्याः परिवारे सर्वतः ज्येष्ठः सदस्यः कः?
- → भवतः/भवत्याः गृहे कः भूमिं प्रक्षालयति?
- → भवतः/भवत्याः गृहे कः पात्राणि क्षालयति ?
- → भवतः/भवत्याः गृहकार्यस्य करणाय कः साहाय्यं करोति?

अस्माकं धर्मस्य अनुसरणं, अथवा स्वकर्तव्यानां पालनं भारतीयसंस्कृतेः महत्त्वपूर्णः सिद्धान्तः अभवत् । परिवारोऽपि 'विद्यालयः' अस्ति, यत्र बालकाः अहिंसा, दानम्, सेवा, त्यागः (यज्ञः) इत्यादीनि महत्त्वपूर्णानि मूल्यानि शिक्षन्ति । परिवारे व्यक्तिः प्रायः परिवारस्य आवश्यकतानां पालनाय स्वकीयान् आवश्यकतान् त्यजति ।

एतादृशीम् एकां कथां पश्यामः।

© NCERT not to be republished

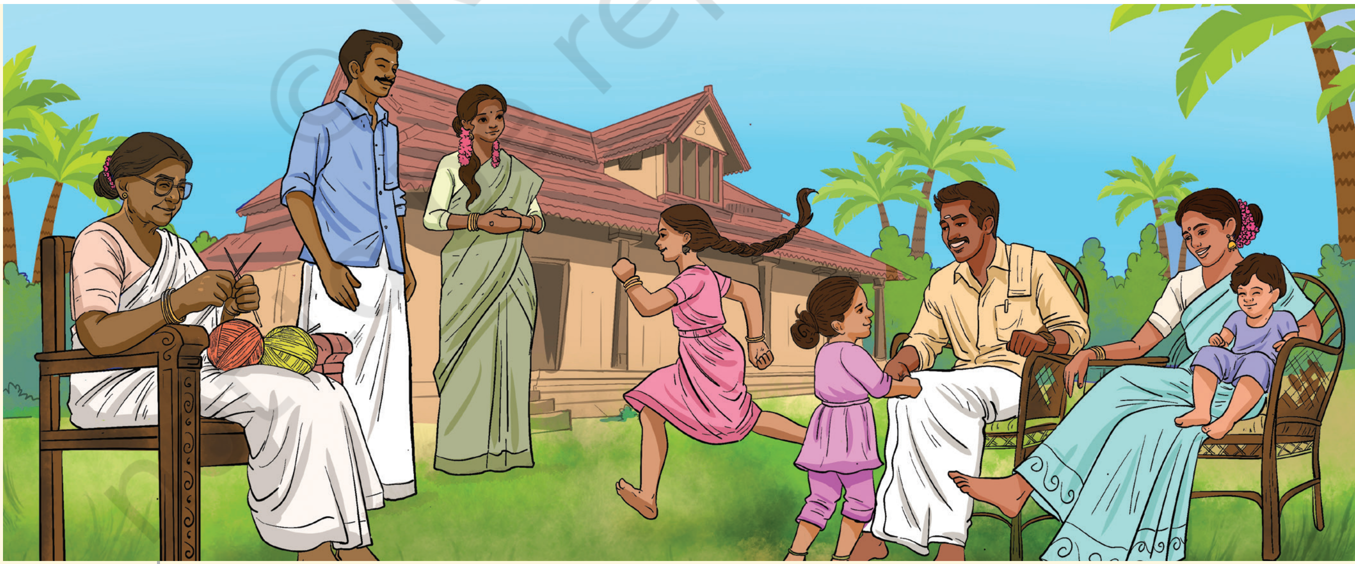

शालिनी केरलस्थे एकस्मिन् नगरे स्वपरिवारेण सह निवसति। तस्याः पिता लघुव्यापारं चालयति, माता च समीपस्थे विद्यालये अध्यापिका अस्ति। शालिन्याः एकः अनुजः भ्राता

अस्ति। तस्याः पितामही अच्चम्मा (पितुः माता), चित्तप्पा (पितुः भ्राता, पितृव्यो वा) तस्याः चित्तिः (पितृव्यस्य अर्धाङ्गिणी) च तेषां सह निवसन्ति। तेषां एका कन्यका अस्ति, शालिन्याः मातुलपुत्री, याम् सा चिन्नी इति वदति। शालिन्याः मातुलः अधुना एव कार्यं त्यक्तवान् अस्ति, तस्याः मातुलः गृहिणी अस्ति। समग्रं परिवारं ओनम्-उत्सवस्य सज्जतां कुर्वन् आसीत्। अच्चम्मा शालिन्याः पितरं न्यवेदयत् यत् तस्य भ्रातुः आर्थिककष्टं भवति, अतः ते उत्सवस्य कृते नूतनानि वस्त्राणि क्रेतुं न शक्तवन्तः। यदा शालिन्याः मातापितरौ तां भ्रातरं च शॉपिङ्ग् कर्तुं नीतवन्तौ तदा ते न केवलं स्वस्य कृते, अपितु चित्तप्पा, चिट्टी, चिन्नी इत्येतयोः कृते अपि नूतनानि वस्त्राणि क्रीतवन्। फलतः शालिनी अपेक्षितं क्षौमवेषं न प्राप्नोत्; सा सरलकर्पासस्य कृते एव निश्चयं कर्तव्यम् आसीत्। अच्चम्मा शालिनीं व्याख्यातवान् यत् एतादृशं कुटुम्बाः परस्परं समर्थयन्ति, यत् किमपि अस्ति तत् साझां कुर्वन्ति च। शालिनी स्वस्य सरलतरवेषस्य विषये किमपि न मन्यते स्म । सा प्रसन्ना आसीत् यत् सर्वेषां कृते किञ्चित् नूतनं वस्त्रं प्राप्तुं शक्यते।

एहि, वयम् अन्विषामः

- सप्तजनानाम् अस्य परिवारस्य एकं सरलं परिवारवृक्षम् अङ्कयतु।
- कुतः शालिन्याः पितरौ समेषां कृते वस्त्राणि आनयतः इति भवान्/भवती चिन्तयति?
- यदि भवान्/भवती शालिन्याः स्थाने भवति, तर्हि किं करोति ?

एषा कथा केरलदेशस्था अस्ति। अधुना पूर्वोत्तरप्रदेशं गच्छामः, मेघालयस्थस्य एकस्य ग्रामस्य विषये जानीमः।

मम नाम तेन्जिंग् अस्ति। अहं पर्वतप्रदेशं प्रीणामि, यत्र वयं वसामः, यद्यपि अत्रत्यं जीवनं किञ्चित् कठिनम् अस्ति। मम पिता लघु किराणां भण्डारं चालयति। मम माता एकस्मिन् स्थानीये हस्तशिल्पसहकारे व्यस्ता अभवत्, अस्माकं सुन्दराणि पारम्परिकवस्त्राणि, काष्ठानि उत्कीर्णानि इत्यादीनि वस्तूनि पर्यटकानाम् विक्रयणार्थं निर्माय, मम पिता गृहस्य स्वच्छतायां, अस्माकं लघुशाकवृक्षस्य, अन्येषां गृहकार्यस्य च

© NCERT not to be republished

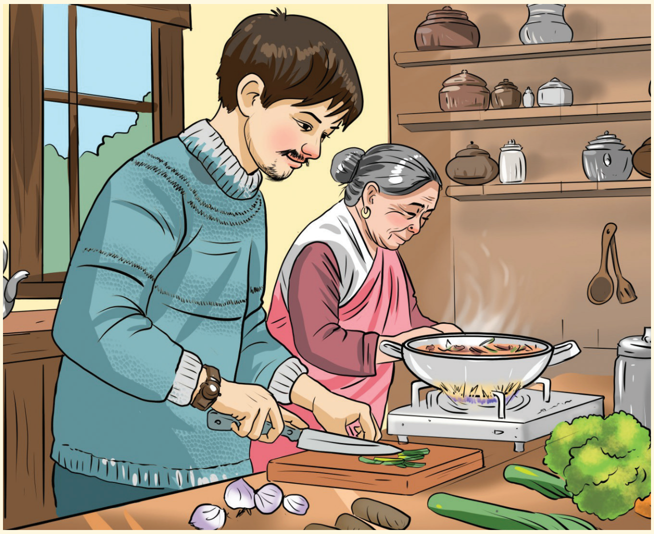

परिचर्यायां सम्मिलितः अभवत् प्रायः, सः मम पितामह्याः अस्माकं सर्वेषां भोजनं सज्जीकर्तुं साहाय्यं करोति।

पितामही सर्वदा मह्यं सर्वविधाः रोचकाः कथाः श्रावयति, हास्येन, प्रज्ञायाः च सह; तस्याः अपेक्षया जनान् अधिकं कोऽपि न अवगच्छति इव! पितामहः मम गृहकार्यं कर्तुं साहाय्यं करोति, मां विद्यालयस्य बसस्थानकं प्रति नेति च। सः अस्माकं उपनिवेशे सामाजिककार्ये अपि सक्रियरूपेण संलग्नः अस्ति, अन्येभ्यः सर्वदा स्वस्य साहाय्यं च ददाति। यथा - यदा अस्माकं क्षेत्रे विद्युत्-विफलता भवति तदा सः गत्वा समीपस्थे कार्यालये शिकायतां पञ्जीकरणं करोति। यदा अस्माकं प्रतिवेशिनः गृहं तूफानेन क्षतिग्रस्तं जातम् तदा सः मरम्मतकार्ये साहाय्यार्थं समग्रपरिसरात् किञ्चित् धनं सङ्गृहीतवान्।

वयं भाग्यवन्तः यत् मम मातापितरौ अस्माकं भोजनं, वस्त्रं च इत्यादीनां मूलभूतानाम् आवश्यकतानां पालनं कर्तुं शक्नुवन्ति। यदा कोऽपि विशेषव्ययः आगच्छति तदा बहुधा मया दृष्टं यत् ते मिलित्वा चर्चां कुर्वन्ति। माता वदति यत् भविष्ये यत्किमपि अप्रत्याशित-आवश्यकता उत्पद्येत तदर्थं अस्माभिः सर्वदा किञ्चित् धनं रक्षितुं प्रयतितव्यम्।

विषयेऽस्मिन् चिन्तयन्तु

- विशेषव्यायाय तेनजिंगस्य पिता कुतः तस्य पत्न्या सह परामर्शं करोति?
- गृहकार्येषु तस्य सहभागितां भवान्/भवती कथम् अनुभवति?
- पितामहौ कां भूमिकां पालयतः ?

एहि, वयम् अन्विषामः

- यत्र कानिचन पारिवारिकानि मूल्यानि परिपाल्यन्ते, तादृशस्य एकस्य परिवारस्य विषये एकां कथां रचयतु। भवतः/भवत्याः सहपाठिभिः सह इमां कथां सहभागयतु - लिखित्वा अङ्कयित्वा वा।
- द्वौ वा त्रयः वा परिवाराः परितः सर्वैः सहपाठिभिः सह लघुनाटकं मञ्चयन्तु। भवता लिखिते नाटके केचन आव्हानात्मकाः परिस्थितयः समाविष्टाः भवितुम् अर्हन्ति येषां सम्मुखी परिवाराः अभवन्, तेषां समाधानं कथं भवतीति च दर्शयितुं शक्नोति।
- शालिनी-तेनजिङ्गयोः कथासु वयं संयुक्तानां परिवाराणाम् उदाहरणानि पश्यामः। आधुनिकजीवनस्य के के पक्षाः सन्ति यैः केचन दम्पतयः निजपरिवारस्य विकल्पं कुर्वन्ति (अर्थात् प्राचीनपीढीभ्यः अन्येभ्यः बन्धुभ्यः वा पृथक् जीवनं) इति भवन्तः मन्यन्ते? द्विविधानां परिवाराणां के लाभाः, काश्च हानयो भवितुम् अर्हन्ति।

समुदायः

कुटुम्बाः न केवलं स्वस्य अन्तः, अपितु अन्यैः कुटुम्बैः, तेषां परितः जनानां च सह सम्बद्धाः सन्ति। एतादृशः सम्बद्धः जनसमूहः 'समुदायः' इति कथ्यते ('समुदायः' इत्यस्य अन्ये अर्थाः सन्ति, सन्दर्भानुसारम्)। समुदायस्य सदस्याः विविधकारणानां कारणात् एकत्र आगच्छन्ति, यथा उत्सवान् आयोजयितुं, भोजस्य, विवाहस्य, अन्यस्य च आयोजनस्य आयोजनं च । केषुचित् ग्रामेषु भूमिसज्जीकरणम्, वपनं, फलानां कटनी इत्यादिभिः कृषिप्रथैः परस्परं पोषणार्थं जनाः एकत्र आगच्छन्ति । कालान्तरे समुदायाः प्रायः जलं, चर्याभूमिः, वनजन्यपदार्थाः इत्यादीनां साझीकृतप्राकृतिकधनानाम्, संसाधनानाम् च उपयोगे केषाञ्चन प्रथानां विषये सहमताः आसन् अनेकेषु आदिवासीसमुदायेषु एतत् । किञ्चित्पर्यन्तं ग्राम्यभारतस्य ग्रामसमुदायेषु अद्यत्वे एवम् एव वर्तते। एतादृशाः प्रथाः - वयं तान् 'नियमाः' इति वक्तुं शक्नुमः, यद्यपि ते दुर्लभाः एव लिखिताः आसन् -

समुदायानाम् संसाधनानाम् सुरक्षितं प्रवेशं प्रदत्तवन्तः। परन्तु समुदायस्य अन्तः सर्वेषां परिवारानां व्यक्तिनां च विशिष्टानि कर्तव्यानि सन्ति इति अपि अस्य अर्थः। अन्यथा समुदायः सुचारुरूपेण कार्यं न करिष्यति।

मा विस्मरन्तु

- प्रतिवर्षं मध्यप्रदेशस्य झाबुआ-नगरस्य समीपस्थः प्रदेशः तीव्रजलसंकटेन पीडितः आसीत्। संकटकाले कस्यापि व्यक्तिस्य परिवारस्य वा पोषणार्थं एकत्र आगत्य स्वस्य हलमा (मुखपृष्ठं पश्यन्तु) परम्परायाः अनुसरणं कृत्वा भीलसमुदायेन शतशः ग्रामेषु सहस्राणि वृक्षाः रोपयितुं निर्णयः कृतः वर्षाजलसंरक्षणार्थं भीलजनाः अनेकानि खातयः अपि खनितवन्तः, अन्ये जलसङ्ग्रहणसंरचनानि च निर्मितवन्तः । अस्य कार्यस्य वेतनं न प्राप्तवन्तः अपितु स्वसमुदायस्य पर्यावरणस्य च प्रति स्वकर्तव्यत्वेन एव कृतवन्तः । हलमा परम्परायां उद्देश्यं पृथिवीमातुः सेवा एव। ऊनविंशत्युत्तर-द्विसहस्रतमे (२०१९) वर्षे शिवगङ्गा-आन्दोलनस्य श्री महेश शर्मा इत्ययं भीलसमुदायैः सह परिवर्तनकारी कार्यस्य कृते पद्मश्रीपुरस्कारेण सम्मानितः।
- पञ्चदशोत्तर-द्विसहस्रतमे (२०१५) वर्षे चेन्नई-नगरस्य जलप्रलयस्य समये मार्गाः नदीषु परिणताः, जनाः पुनः परिभ्रमितुं न शक्तवन्तः। प्रायः सर्वाणि दुकानानि बन्दाः आसन्, सेवाः अपि बाधिताः आसन्। अनेके निजीसमूहाः विशेषतः आध्यात्मिकधार्मिकसंस्थाः बहुमात्रायां भोजनं पचन्ति स्म, आवश्यकतावशात् जनानां कृते वितरन्ति स्म।
- समुदायस्य हिताय किमपि कर्तुं जनाः मिलित्वा प्रतिदानं किमपि न अपेक्षितवन्तः इति एतादृशाः अपि बहवः उदाहरणानि सन्ति । किं भवता श्रुतम् कस्यचित्?

उपरिष्टाद् वास्तविकजीवनकथाः ग्रामीणसन्दर्भे समुदायस्य चित्रणं कुर्वन्ति। समुदायः अपि नगरीयसन्दर्भे वर्तते, यद्यपि किञ्चित् भिन्नरूपेण कार्यं कर्तुं शक्नोति । अन्यस्मात् वास्तविकजीवनकथायाः उदाहरणं पश्यामः।

© NCERT not to be republished

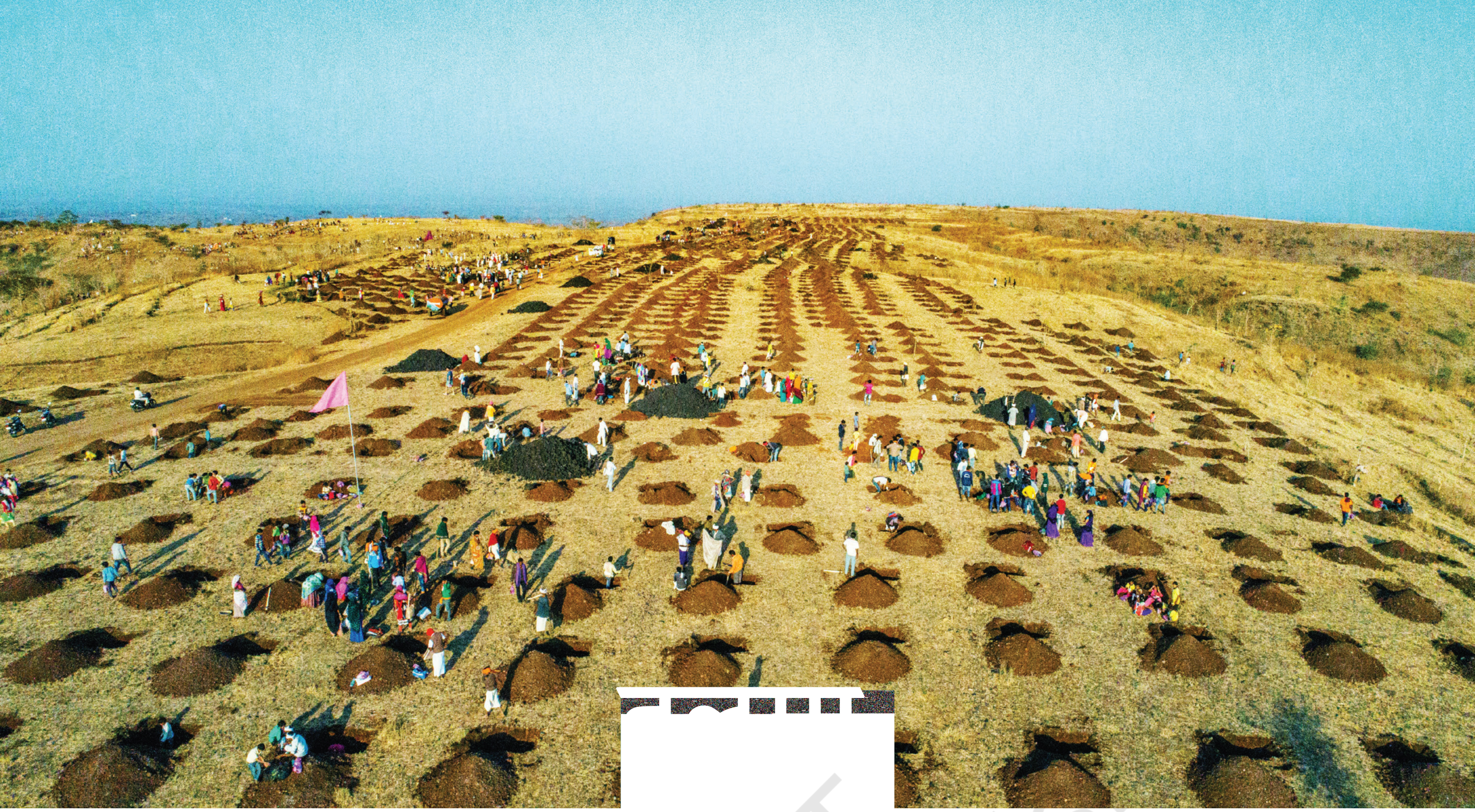

विंशतेः वर्षेभ्यः प्राग् गुजरातप्रान्तस्य अहमदाबादस्य एकस्मिन् क्षेत्रे एकस्याः लघु-आटो-निर्माण-कार्यशालायाः स्वामी कमल-परमारः वीथिकायां विपन्नबालानां समूहं दृष्टवान् केचन विद्यालयं त्यक्तवन्तः, अन्ये तु कदापि विद्यालयं न गतवन्तः । कमलः प्रत्यहं सायं सार्धपञ्चवादनात् (५:३० तः) सार्धनववादनं (९:३०) यावत्, नियमितानां कार्याणां समाप्तेः परं तान् शिक्षयितुम् आरब्धवान्। सः बालकानां कृते निःशुल्कं रात्रिभोजनम् अपि प्रदत्तवान् । अचिरेण एव सार्धैकशतं (१५०) बालकाः तासु कक्षासु नियमितरूपेण आगच्छन्ति स्म, पाठेषु च अतीव रुचिं लभन्ते स्म!

स्थानीयस्य विद्यालयस्य कतिपये शिक्षकाः कक्षाः अवलोक्य किञ्चित्कालं यावत् अध्यापनकार्यं सम्मिलितवन्तः। तेषु एकः अवलोकितवान् यत्, "एतेषां बालकानाम् उपवेशनाय सम्यक् पीठिकाः न प्राप्यन्ते, 'मौनक्षेत्रम्' कक्षाः नास्ति तथा च गच्छन्तः वाहनानि बहु कोलाहलं कुर्वन्ति, तथापि ते शिक्षकाः यत् वदन्ति तस्मिन् सर्वं ध्यानं ददति एतेन मम हृदयं स्पृष्टम्। तेभ्यः मया प्राप्तः प्रेम, स्नेहः च अविश्वसनीयः आसीत्" इति। केचन वृद्धाः बालकाः ये नियमितविद्यालयेषु गच्छन्ति स्म ते अपि कमलस्य कक्षासु अध्यापनार्थं स्वयंसेवकरूपेण सम्मिलिताः आसन्। तेषु एकः टिप्पणीं कृतवान् यत्, "वयं तत्र अध्यापनार्थं गतवन्तः, अपितु तेभ्यः बहु किमपि ज्ञातवन्तः" इति।

- एतां कथां भवतः/भवत्याः कक्षायाम् आलोचयतु। एषा कथा समुदायं प्रति कां वार्तां प्रकाशयति?
- कमल-परमारस्य उद्योगे कानि मूल्यानि निहितानि सन्ति?
- तेषां विपन्नानां बालानां विषये चिन्तयतु। किं भवान्/भवती चिन्तयति यत् समाजः तेषां प्रति अन्यायम् अकरोत्?

not to be republished © NCERT

- सर्वे बालकाः यथा शिक्षां प्राप्नुयुः तदर्थं समाजेन किं करणीयम् अस्ति?

गतेषु त्रिंशत्सु (३०) चत्वारिंशत्सु (४०) वर्षेषु नूतनाः प्रकाराः समुदायाः अपि उद्भूताः। अनेकेषु नगरक्षेत्रेषु निवासिकल्याणसङ्घः तेषां समुदायानाम् उदाहरणानि सन्ति ये स्वकीयाः नियमाः विनियमाः च निर्मान्ति। ते अपशिष्टप्रबन्धनस्य, सामान्यक्षेत्रस्य स्वच्छतायाः, पालतूपजीविनां परिचर्या इत्यादीनां विषये नियमाः भवितुम् अर्हन्ति। समुदाये निवसन्तः जनाः एतादृशानां नियमानाम् निर्माणे भागं गृह्णन्ति।

समुदायाः अन्ते परस्परनिर्भराः भवन्ति। उदाहरणार्थं, स एव निवासिकल्याणसङ्घः आपूर्तये व्यापारिकस्य समुदायस्य उपरि निर्भरो भविष्यति तथा च अपशिष्टस्य निबन्धनार्थं नगरपालिकायाः कर्मचारिणाम् उपर्यपि निर्भरति। अस्माकं जटिलसमाजेषु सर्वे अन्येषां जनानां समुदायानाञ्च सङ्ख्यायाः उपरि आश्रिताः सन्ति।

एहि, वयम् अन्विषामः

भवतः परिवाराद् बहिस्थानां सर्वेषां जनानाम् एकां सूचीं निर्मातु, ये जनाः प्रत्यक्षतः परोक्षतश्च स्वीयेन कार्येण भवतः/भवत्याः साहाय्यं कुर्वन्ति।

अधुना वयम् अवगच्छामः यत् 'समुदायः' इत्येकः नमनीया धारणा अस्ति। इतोऽपि कांश्चन दृष्टान्तान् पश्यामः -

- कश्चिद् जातिः उपविभागो वा कदाचित् जातिस्तस्य उपविभागोऽपि प्रायः समुदाय उच्यते ।

© NCERT not to be republished

- धर्मविशेषस्य, प्रदेशस्य, सामान्यकार्यस्य वा रुचिविशेषस्य जनानां समूहः विशेषतः लघुसमूहः समुदायः इति अपि उच्यते; यथा, 'मुम्बई-नगरस्य पारसीसमुदायः', 'चेन्नई-नगरस्य सिक्ख-समुदायः', 'अमेरिका-देशस्य भारतीयसमुदायः', 'केरलस्य वैज्ञानिकसमुदायः', 'अस्माकं विद्यालयस्य कलासमुदायः', 'ग्रामस्य कृषिसमुदायः' इत्यादयः... सूची अनन्तम् अस्ति!
- भवतः विद्यालये भवान् भिन्नसमुदायस्य भागः भवितुम् अर्हति — भवतां वर्गः अवश्यं, परन्तु क्रीडासमुदायः, राष्ट्रियसेवायोजना, राष्ट्रियकैडेट्कोर्, विज्ञानस्य वा नाटकक्लबस्य इत्यादिषु।

एहि, वयम् अन्विषामः

→ भवान्/भवती कीदृशस्य समुदायस्य भागः अस्ति?

→ भवतः/भवत्याः विद्यालये अध्ययनकाले तथा किमपि क्लब् आसीद्वा यस्य भवान्/भवती अंशः आसीत्? तत् कथं कार्यं करोति?

अग्रे गमनात् प्राग् ...

→ परिवारः मानवसमाजस्य आधारोऽस्ति। आदर्शतः परिवारस्य सदस्याः स्वस्य अनेककर्तव्येषु कार्येषु च परस्परं समर्थनं कुर्वन्ति।

→ समुदायः, बृहत्तरः एककः, अपि तात्पर्यं यत् जनाः परस्परं समर्थनार्थं यथाशक्ति प्रयतन्ते। 'समुदायः' अनेकधा परिभाषितुं शक्यते तथा च समुदायः बहुविधः अस्ति।

→ अन्ते समुदायाः परस्परं निर्भराः भवन्ति।

प्रश्नाः, क्रियाकलापाः परियोजनाश्च

१. के ते नियमाः यान् भवान्/भवती स्वस्य परिवारे समीपस्थे परिसरे च अनुसरति? ते नियमाः कुतः आवश्यकाः?

२. किं भवान्/भवती चिन्तयति यत् परिवारस्थानां समुदायस्थानाञ्च केषाञ्चित् जनानां कृते केचन नियमाः अयुक्ताः सन्ति? कुतः ?

३. तादृशीः विविधाः परिस्थितीः वर्णयतु यत्र भवता/भवत्या दृष्टं यत् समुदायस्य उपस्थितिः तां परिस्थितिं परिवर्तितवती इति। भवान्/भवती अङ्कयित्वा लिखित्वा वा वर्णयितुं शक्नोति।

© NCERT not to be republished